

Het Pools-Litouwse Gemenebest, 1569-1795

Polen en Litouwen maken zich in de EU hard voor meer steun aan de Wit-Russische oppositie. Dat is niet alleen omdat ze buurlanden zijn, maar ook omdat ze een eeuwenlange geschiedenis met Wit-Rusland delen. Rond 1600 woonden bijna elf miljoen Polen, Litouwers, Wit-Russen en Oekraïners vreedzaam samen binnen de grenzen van een multi-etnisch rijk. **Ivo van de Wijdeven** haalt een vergeten grootmacht voor het voetlicht: het Pools-Litouwse Gemenebest.

Poolse huzaar draagt in Krakau de standaard van koning Sigismund III bij diens huwelijk in 1605 met Constance van Oostenrijk. Sigismund was tussen 1587 en 1632 ook Koning van Zweden en tussen 1592 en 1699 Aartshertog van Finland (Livrustkammaren, Stockholm, via Wikimedia Commons).

Ooit was het Pools-Litouwse Gemenebest twee keer zo groot als het huidige Frankrijk. Dat de rest van Europa dit vergeten is, komt doordat het eind 18de eeuw van de kaart is geveegd, toen Moskou, Berlijn en Wenen het Gemenebest onder elkaar verdeelden. Polen en Litouwers koesteren echter nog warme herinneringen aan hun gouden eeuwen. Zo heeft het Poolse volkslied, de *Dabrowskimars*, als eerste regel: 'Nog is Polen niet verloren'; het stamt van vlak na de Poolse Delingen.

De groei van Polen en Litouwen was begonnen in de 13de eeuw. De Polen lijfden toen het huidige Oekraïne in en de Litouwers het huidige Wit-Rusland. De Russische vorsten moesten dit afkalven van hun grondgebied tandenknaarsend accepteren, want ze hadden hun handen vol aan de Mongolen.

In 1386 bekeerde groothertog Jogaila van Litouwen (en daarmee zijn onderdanen) zich tot het katholicisme. Vervolgens kon hij trouwen met koningin Hedwig van het al katholieke Polen en zo als Wladislaus II Jagiello ook plaatsnemen op de Poolse troon. De bekering en het daardoor mogelijk geworden huwelijk waren een bewuste zet: de personele unie versterkte de positie van de Polen en de Litouwers in hun gezamenlijke strijd tegen de Duitse Orde. Deze geestelijke ridderorde was ontstaan tijdens de Derde Kruistocht (1189-1192) en had zich daarna op uitnodiging van de toenmalige Poolse koning toegelegd op de kerstening van heidense stammen in het Oostzeegebied. De orde was echter een staat in de staat geworden, met machtige burchten als slot Marienburg bij Malbork. De Jagiellonen wisten vanaf eind 14de eeuw de kruisridders stap voor stap te verdrijven uit Polen, Litouwen en Lijfland (ruwweg het huidige Estland en Letland) en hun gebied te annexeren.

Tolerantie

Het Pools-Litouwse Gemenebest kwam formeel tot stand in 1569, toen het koninkrijk Polen en het grootvorstendom Litouwen tot één staat samensmolten. In zijn hoogtijdagen rond 1600 reikte het van de Oostzee tot de Zwarte Zee en van Krakau tot Smolensk en Kiev. De grootmacht kon het zijn burens knap lastig maken. Zo vond het Gemenebest vanaf eind 15de eeuw vrijwel constant de Russen tegenover zich. Zij hadden het Mongoolse juk afgeworpen en richtten hun energie op het terugveroveren van verloren grondgebied. Ze dwongen het Gemenebest geleidelijk aan gebied prijs te geven, maar andersom boekten de Pools-Litouwse legers ook successen. Ze profiteerden bijvoorbeeld handig van het machtsvacuüm dat in Rusland ontstond na de dood van tsaar Ivan de Verschrikkelijke in 1584. In 1610 wisten de Polen en Litouwers zelfs voor twee jaar Moskou te veroveren, hetgeen de Russen hun burens nooit hebben vergeven.

Het Gemenebest lag ingeklemd tussen het orthodoxe Russische Rijk, het islamitische Ottomaanse Rijk en het protestantse Brandenburg-Pruisen en Zweden. Het Gemenebest presenteerde zich in de rest van Europa tijdens de contrareformatie als katholieke frontstaat, een rol waarvoor het door katholieke vorsten en

Wie waren de dupe in deze gouden eeuw?

Wanneer we het hebben over de Gouden Eeuw van het Pools-Litouwse Gemenebest, dan kregen de bewoners van het Oekraïense en Wit-Russische platteland daar bar weinig van mee. Anders dan vandaag de dag waren Polen en Litouwers tijdens de hoogtijdagen van het Gemenebest nauwelijks met hen begaan. Het huidige Wit-Rusland en Oekraïne waren dunbevolkte uithoeken. Oekraïne had enige waarde als landbouwgebied maar de combinatie van dichte bossen, verraderlijke moerassen en barre steppe maakte dat de boerenbevolking in Wit-Rusland amper in het eigen levensonderhoud kon voorzien.

Oekraïne betekent 'grensland' en juist hier werd veel strijd geleverd, bijvoorbeeld tegen het Ottomaanse Rijk. Hier had de bevolking ook het meest te lijden van de strooptochten door de nomadische Krim-Tataren. Wit-Rusland bleef dat lot lang bespaard en de oorlogen met Rusland werden tot in de 18de eeuw vooral in het Oostzeegebied uitgevochten.

de paus in Rome werd geprezen en die ook heel goed uitkwam. Op verzoek van de paus (en tegen betaling) verdreef de Poolse koning Jan Sobieski in 1683 het Ottomaanse leger voor de poorten van het belegerde Wenen.

Desondanks werd het Gemenebest gekenmerkt door een grote religieuze tolerantie. Terwijl in de rest van Europa verschillende godsdienstoorlogen werden uitgevochten, leefden binnen de grenzen van het uitgestrekte Gemenebest verschillende religies gebroederlijk samen. Het maakte niet uit of je katholiek, protestant, orthodox, jood of moslim was. Zolang je belasting betaalde, was je welkom.

Ook in bestuurlijk opzicht liep het Pools-Litouwse Gemenebest in Europa voorop. Na het overlijden van de kinderloos gebleven laatste Jagiellonenkoning Sigismund II Augustus in 1572 koos de Poolse adel, de *szlachta*, op zogeheten landdagen een nieuwe Koning van Polen, die ook de titel Groothertog van Litouwen droeg. De koning moest zijn macht bovendien delen met deze landelijke vergadering, de Sejm, die onder meer moest instemmen met nieuwe wetgeving, belastingen en oorlogsverklaringen. De Polen betitelden het zelf als een republiek met een koning aan het hoofd. Deze 'republiek' functioneerde volgens het principe 'rex regnat et non gubernat' (vrij vertaald: de koning heerst, maar heeft de touwtjes niet in handen) en had daarmee veel weg van een moderne constitutionele monarchie.

Gouden tijd

Dankzij de staatsinrichting maakte het Gemenebest ook in cultureel opzicht een bloeiperiode door. Desiderius Erasmus

(1469-1536) bestempelde de Jagiellonen tot voorbeeld voor andere Europese vorsten vanwege hun religieuze tolerantie. De in 1364 in Krakau gestichte Jagiellonische Universiteit is een van de oudste in Centraal-Europa en ook in de rest van het land werden scholen en universiteiten opgericht.

Wetenschappers als Nicolaas Copernicus (1473-1543) kregen alle ruimte om hun ideeën uit te werken. Die konden in heel Europa worden verspreid dankzij drukpersen, die vanaf 1476 in gebruik werden genomen. Dat gold ook voor het werk van beroemde Poolse dichters als Jan Kochanowski (1530-1584), dat in grote oplages werd gedrukt. Italiaanse beeldhouwers, architecten en schilders vonden hun weg naar het hof in Krakau en het koninklijk kasteel hier op de Wawelberg is nog steeds een fraai staaltje renaissancekunst. Later verfraaiden barokkunstenaars de steden van Polen en Litouwen.

Historici beschouwen vooral de 16de eeuw als een gouden tijd van het Gemenebest. Hoewel er aan de grenzen vaak werd gevochten, heerste er relatieve rust in de dunbevolkte binnenlanden. Hier verdienden zo'n elf miljoen inwoners de kost in voornamelijk de landbouw. De export van hout, zout, vee en vooral graan naar onder andere de Republiek der Nederlanden bracht geld in het laatje. Via de haven van Gdansk aan de Oostzee werd

naar schatting 70% verhandeld van de 'moedernegotie', de voor de Republiek zeer belangrijke handel met de Oostzeelanden.

Poolse landdag

De staatsinrichting was tegelijkertijd de achilleshiel van het Gemenebest. De Sejm was in de praktijk vaak log en onhandelbaar, zeker na de invoering van het *liberum veto* in 1652: ieder afzonderlijk lid had voortaan vetorecht. In zekere zin had de szlachta met de invoering van het vetorecht het doodvonnis van het Pools-Litouwse Gemenebest getekend. Niet voor niets staat de term 'Poolse landdag' nog steeds voor bestuurlijke chaos. Iedere edelman kon om welke privéreden dan ook een besluit blokkeren. Het land was minder slagvaardig en het verlamrende effect was al snel onmiskenbaar: in de strijd met de Russen en de Zweden om de macht in het Oostzeegebied – een reeks conflicten die later de Noordse Oorlogen is gaan heten – delfde het Gemenebest vanaf midden 17de eeuw steeds vaker het onderspit.

In 1654 veroverden de Russen het grondgebied van het grootvorstendom Litouwen. En een jaar later werd bijna geheel het koninkrijk Polen onder de voet gelopen door Zweedse troepen. Poolse geschiedenisboeken spreken van 'de zondvloed'. Mede

De machtsverhoudingen tussen Pruisen en Polen waren in de 16de en 17de eeuw net andersom dan later: Pruisen was onderhorig aan de Poolse koning. Toen de Duitse Orde verslagen was, ging wat later Oost-Pruisen is gaan heten (en nu Kaliningrad) door als Hertogdom Pruisen binnen het Koninkrijk Polen. In 1525 werd de voormalig grootmeester van de Orde – een lid van het huis Hohenzollern – hertog. De Hohenzollerns kwamen in 1618 ook op de keurvorstelijke troon in Brandenburg en werden daarmee speler in het Heilige Roomse Rijk. Vanaf 1701 mochten de Hohenzollerns zich van de keizer koning in Pruisen noemen (dat was toen nog onderdeel van het Gemenebest). Na de eerste Poolse Deling werden ze koning van Pruisen.

Afgebeeld op het schilderij: de eerste Pruisische hertog Albrecht eert in 1525 als vazal zijn Poolse leenheer Sigismund I van Polen (door Marcello Bacciarelli, 1796, detail, via Wikimedia Commons).

dankzij zware internationale druk waren vrijwel alle grenzen in 1667 weer teruggedraaid naar de vooroorlogse situatie. In 1721 bleek dat de Russen in de Noordse Oorlogen over de langste adem beschikten. Tsaar Peter de Grote boekte een verpletterende overwinning op Zweden én het Pools-Litouwse Gemenebest, dat in feite een bufferstaat werd van het Russische Rijk. Weliswaar mocht de Poolse koning August II bij de gratie van Peter de Grote op de troon blijven zitten, de tsaren hadden voortaan een stevige vinger in de pap. Ze wisten de verschillende adellijke facties in de Sejm meesterlijk te bespelen en het vetorecht kwam hierbij zeer goed van pas. Het Pools-Litouwse Gemenebest werd een Russische vazalstaat.

De Poolse Delingen

De genadeslag kwam aan het eind van de eeuw. De leiders van Rusland, het Habsburgse Rijk en Pruisen kwamen in 1772 bijeen omdat hun invloedssferen elkaar dreigden te gaan overlappen na recente veroveringen. Aan de vergadertafel besloten ze hun grenzen netjes vast te leggen. Jammer voor het Pools-Litouwse Gemenebest dat het in het midden in de weg lag... Rusland pikte bijna heel Wit-Rusland en een deel van Litouwen in (het oosten van Oekraïne had het al sinds 1667 in handen). Het Habsburgse Rijk annexeerde het westen van Oekraïne. Pruisen nam een grote hap uit het noorden van Polen, met uitzondering van Gdansk. In 1793 en 1795 volgden de Tweede en Derde Deling. De nog resterende delen van Oekraïne, Litouwen en Wit-Rusland

Het kaartje laat het Gemenebest zien op zijn grootst, in 1619.

Legenda:

- Koninkrijk Polen
- Pruisen (rondom Kaliningrad), hertogdom onder Pools leenheerschap
- Groothertogdom Litouwen
- Koerland, hertogdom onder Litouws leenheerschap
- Lijfland

kwamen aan Rusland. De Pruisen kregen onder andere Gdansk, dat werd omgedoopt in Danzig, en Warschau. De Habsburgers lijfden het eens zo trotse Krakau in. Het Pools-Litouwse Gemenebest bestond niet meer.

Ivo van de Wijdeven is historicus en politiek analist. Hij schreef over onder andere dit onderwerp in *De spoken van Visegrád* (Unieboek/Spectrum, 2018).

Ga voor de tekst van het Poolse volkslied naar onze website of scan de QR-code

VERDER LEZEN

- **Timothy Snyder**, *The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999*, Yale University Press, 2003